

**Mövzu 5. Psixi inkişafın qanunauyğunluqları və
aparıcı fəaliyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi**

Plan

- 1. Psixi inkişafın qanunauyğunluqları.**
- 2. Psixi inkişafın aparıcı fəaliyyətlə əlaqəsi.**
- 3. Psixi inkişafa təsir göstərən təbii amillər: instinktlər, hisslər, tələbatlar, genetik amillər.**
- 4. Psixi inkişafın sosial şərtləri: ətraf mühit, tərbiyə, təlim, sosial şərait**

Ədəbiyyat:

1. Əmrahli L., N.Rzayeva, “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2010.
2. Əmrahli L. Məktəbə hazırlığın psixodiyagnostikasi, Bakı, nərgiz, 2006.
3. Ə.Ə.Qədirov, N.Xəlilov “Yaş psixologiyası”, Gəncə,1999,(381s.)
4. N.Çələbiyev “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2005
5. Əlizadə Ə.Ə.Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi.Bakı.,1986
6. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül.Bakı.,2006
7. .Qaralov Z.İ.Tərbiyə 3 cildə.Bakı.,2003
8. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası.Bakı.,”Nurlan”,2006
9. Валлон А. Развитие ребенка. М.: Гос.Изд. 1956
10. Венгер Л.А., Пилюгина З.Г. Воспитание сенсорной культуры ребенка. М.: Просвещение, 1988

İnsan hər şeydən əvvəl bioloji varlıqdır. Bu baxımdan o da digər canlılar kimi təbiət qanunlarına tabedir və bu qanunları nə qədər dəyişməyə can atırsa onun yalnız xarici formalarına, situativ faktlara təsir göstərə bilər. Materialist psixologiyada insan əməyinin məhsulu adlandırılan şüur özü də genetik, bioloji təbiətə malikdir. Əlbəttə, burada insanın fərdi inkişafının, iradəsinin və yaradıcılığının rolu danılmazdır, lakin bu rol heç də, sovet psixologiya məktəbi tərəfindən iddia edildiyi kimi, həlledici deyil. Ümumilikdə göstərilən şəxsiyyət keyfiyyətləri də bütün canlılara aid olan özünüinkişaf qanununa tabedir.

İnkişaf dedikdə, maddi və ideal obyektlərdə baş verən dəyişmələr nəzərdə tutulur. Dəyişmə 3 əsas əlamətlərinə görə xarakterizə olunur:

- dönməzlik (ilk vəziyyətə qayıtmamaq);
- qanunauyğunluq;
- dəyişmənin müəyyən istiqamətdə baş verməsi.

Psixoloji mənada inkişaf dedikdə psixikanın yenidən qurulması başa düşülür. Yəni psixika öz-özünə, düz xətt boyu inkişaf etmir. Bu inkişaf psixikanın iki hərəkətverici qüvvəsinin: fəaliyyət və ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqədə inkişafı kimi izah olunur.

İnsan dünyaya bir sıra üzvi-təbii tələbatlarla gəlir: qidalanma, yuxu, müdafiə, məhəbbət və s. Yaş dövrləri biri-birini əvəzlədikcə bir çox daxili və xarici amillərin təsiri ilə bu tələbatların məzmunu kəmiyyət və keyfiyyətcə dəyişir. Məsələn, çağlıq dövründə ana ilə vasitəsiz ünsiyyət tələbatı 1 yaşdan başlayaraq əşyavi-manipulyativ fəaliyyət tələbatı ilə əvəz olunmağa başlayır. Çünki uşağın gəzmək, bununla da ətraf aləmlə yeni münasibət qurmaq imkanı əldə etməsi onunla yaşlılar arasındakı münasibətlərin yenidən qurulmasına tələbat yaradır. Artıq o «mən özüm» kompleksinə üstünlük verir. Bacardığı və bacarmadığı şeylərə

məhz bu aspektdən yanaşır. Özü yeməyə, özü tutmağa, özü geyinməyə və nəhayət əşyalarla, təbiətlə, o cümlədən ailədən kənar insanlarla özü münasibət qurmağa cəhd göstərir. Onların nə dərəcədə uğurlu olub-olmaması isə uşağı əhatə edən sosial mühitdən, onun üçün yaradılmış şəraitdən, göstərilən tərbiyəvi təsirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Psixoloji ədəbiyyatda üç əsas qanunauyğunluq ayrılır.

1. Psixi inkişafın qeyri bərabərliyi və heteroxrunoluğu.
2. Psixi inkişafın inteqrasiyası.
3. Psixi inkişafın plastikliyi və ya kompensasiyası.

I Qeyribərabərlik dedikdə uşağın psixi proses və xassələrinin ayrı-ayrı yaş dövrlərində müxtəlif sürətlə inkişafı: gah akselerasiya (inkişafın sürətlənməsi) gah da retardasiyası (ləng inkişaf), eyni inkişaf səviyyəsində olmaması başa düşülür.

Inkişafın bu qanunauyğunluğu uşağın təlim tərbiyyəsində, anatomik fizioloji xüsusiyyətində, uşağın orqanizmi ilə mühitin qarşılıqlı təsirindən uşağın sinir sisteminin genotipindən asılıdır.

II Psixi inkişafın inteqrasiyası dedikdə psixi proses və xassələrin davamlılığı və sabitliyi ilə bağlı olan əlamətləri başa düşülür ki, onlarda şəxsiyyətin daimi əlamətlərinə çevrilir.

III. Psixi inkişafın kompensasiyası (əvəz etmə) dedikdə bir psixi funksiyasını sürətlə inkişaf edərək zəif inkişaf edən yaxud da inkişaf etməyəni əvəz etməsi başa düşülür. məsələn: Korlarda toxunma duyğuların daha yüksək inkişaf etməsi.

Psixi inkişafın aparıcı fəaliyyətlə əlaqəsi.

Psixoloqlar yaş dövrlərində aparıcı fəaliyyət növlərinin bir-birini əvəz etməsi prinsipini əsas götürərək onları şəxsiyyətin inkişafının vacib göstəricisi hesab edirlər. Bu baxımdan, M.Lisina və onun ardıcılları inandırıcı dəlillərlə göstərir ki, körpə yaş dövrü üçün ***vasitəsiz-emosional ünsiyyət fəaliyyəti*** xarakterikdir. Onun ən bariz nümunəsi 3 aylıqdan müşahidə olunan «canlanma kompleksi»dir. 1 yaşdan etibarən ***əşyavi-manipulyativ fəaliyyət*** uşağın həyatında

ön plana keçir.

Psixi inkişafa təsir göstərən təbii amillər: instinktlər, hisslər, tələbatlar, genetik amillər

Psixologiyada daxili imkanlara: irsiyyət, soykökü, fərdi-tipik xüsusiyyətlər, instinktiv qüvvələr və s. üstünlük verən *endogen* (daxili) və sosial amillərə: tərbiyə, təlim, ictimai mühit, iqtisadiyyat və s. üstünlük verən *ekzogen* (xarici) adlı iki fərqli cərəyan yaranmışdır. Birinci qrup nəzəriyyəçilərə görə inkişaf əsasən bioloji amillərlə, yəni irsiyyətlə, soykökü ilə, təbii mühitlə və s. əlaqəli baş verir. İkincilərə görə, psixikanın inkişafında xarici amillər həlledici rol oynayır.

Ontogenezdə fərdiliyin xarakteri bir neçə əlamətlə səciyyələndirilir:

- İnkişaf prosesində baş verən dəyişmə yalnız mühitlə deyil, genetik təsirlərlə bağlıdır.
- Genotip, fərdin inkişafında iki funksiya yerinə yetirir: inkişafı fərdiləşdirir; inkişafı tipləşdirir.
- Hər hansı psixoloji xassənin, əlamətin, eyni zamanda, mənəvi olanların genotipi isə uşağın müvafiq həyat təcrübəsində yüksək formalı genetik qurulması səviyyəsində üzə çıxır.
- Genetik sistem psixi inkişafda müvəqqəti prinsiplə işləyir, yəni inkişafın gedişində yaşla bağlı olaraq bu sistem ölçü baxımından dəyişə bilər. Bir sıra genotipik şərtlər mühit şərtləri ilə əvəz olunur.

Həyati faktlar da bu yanaşmanın doğruluğunu təsdiq edir. Belə ki, 3 yaşdan başlayaraq uşaqlarda, hər şeydən əvvəl, mənəviyyata və ünsiyyətə aid olanlar stabilləşməyə doğru gedir. Fərdi fərqlər aydın nəzərə çarpır.

Uşağın genetik xüsusiyyətləri həm də xarakterdə ümumiləşir. N.D.Levitov xarakterin fərdiliyini belə izah edir ki, insanı xarakterizə etmək onu başqalarından

fərqləndirən psixoloji xüsusiyyətlərini, fərdi keyfiyyətlərini göstərməkdir. Maraq, iradə, səy, yaşlıların təsiri 3 yaşdan başlayaraq mənəvi keyfiyyətin xarakterdə yer tapmasını şərtləndirir.

Genetik xüsusiyyətlər. Psixi inkişafın başlıca şərti irsiyyətdir. Əgər canlılarda irsiyyət qanunauyğunluqları olmasaydı, insandan-insan, arıdan-arı, ildandan-ılan, balıqdan -balıq törəməzdi. Bu xassə bitkilərdə də var. Heç vaxt buğdadan - arpa, banandan - alma bitmir.

Psixi imkanlar filogenezdə yaranmağa başlayır. İnsan minillərin təkamülü yolu ilə inkişaf edərək müasir şüura sahib olmuşdur. Ona görə də psixi inkişaf yalnız bir fərdin inkişafı ilə eyniləşdirilmir. İnsan həm də ictimai varlıq sayılır. Yeni dünyaya gəlmiş uşaq da sosial varlıqdır. Onu psixi və sosial imkanlarına görə heç də meymun balası ilə eyniləşdirmək olmaz.

Uşaqda olan bu təbii-sosial imkanlar ona ata-ana genləri vasitəsilə informasiya halında verilir. Deməli, psixikanın inkişafı ilk növbədə fərdin genotipi ilə bağlıdır və bu inkişafın xüsusiyyətini də onun genotipində axtarmaq lazımdır

Genetik inkişafın tarixi mənzərəsini təsəvvür etmək üçün aşağıdakı şəkli nəzərdən keçirək. Şəkildə görüldüyü kimi, birinci nəsildə gen daşıyıcılarının sayı 4 olduğu halda IV nəsildə onların sayı 32-yə çatır. Bu rəqəm həndəsi artımla baş verir. Əgər fərdi F hərfi ilə işarə etsək bunu aşağıdakı formula ilə ifadə etmək olar:

Filogenezdə şüur daşıyıcılarının kəmiyyət artımı

$$F_n \rightarrow F_{64} \rightarrow F_{32} \rightarrow F_{16} \rightarrow F_8 \rightarrow F_4 \rightarrow F_2 \rightarrow$$

fərdi gen

Şəkildə fərdin özündən əvvəlki nəsillərinin kəmiyyət artımı göstərilir. Burada nəsillərin daşdığı genlərin keyfiyyət əmsalını göstərmək mümkün olmadığından biz onu yalnız təsəvvür edə bilərik. Məsələn, güzəran psixologiyasında adətən ata-anasına bənzərliyini axtardığımız uşaq minlərlə əcdadlarının genini daşıyır. Hansıninkini çox, hansıninkini az və hansı səviyyədə daşdığı isə elm üçün hələ də qaranlıq qalır. Məlum olanı budur ki, fərd özünə ən yaxın olan insanın – ata-ananın genini daşdığı kimi özündən bir-neçə yüz il əvvəl yaşamış ulu əcdadının genini də daşıya, onun xarakterinə, qabiliyyət və temperamentinə sahib ola bilər. Genlərin xassələrini öyrənməklə orqanizmin filogenezdəki inkişafını öyrənmək mümkündür və bu sahədə geniş tədqiqatlar aparılmaqdadır. Hazırda, hətta insan kulonunun (əksinin) yaradılmasına qədər elmi kəşflər, nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, psixikanın inkişafı prosesi çoxsaylı nəsillərin inkişafının nəticəsidir. Hər bir fərd bu qanunauyğunluqla yaranır və inkişaf edir. Sadə quruluşlu mikroorqanizmlərdən mürəkkəb varlıqlara qədər bütün canlılarda özünəbənzərlik xassəsi var. Canlılar aləmində hökm sürən bu xassə – *irsiyyət*dir.

İnstinktlər. Psixi fəaliyyətin ilkin inkişafı instinktlərlə bağlıdır. Onun psixi fəaliyyətə hansı səviyyədə təsiri isə psixologiyada geniş mübahisə mövzudur. Bu onunla bağlıdır ki, instinktlərin təbiəti hələ yaxşı öyrənilməmişdir. Klassik psixologiyada bu problemin araşdırılaraq elmi izahının verilməsi cəhdi nəticəsiz qalmışdır. İnsanın psixikasının öyrənilməsi mümkün olmayan tərəfləri də məhz instinktlərlə bağlı olanlardır. Bu qayda ilə elmi psixologiyada insanın şüurlu davranışının izah edilməsi çətinlik yaradan tərəfləri də instinktlərlə əlaqələndirilir.

Bir sıra hallarda bizim instinktlər adlandırdığımız əslində xarakterin qazanılmış, irsi, əcdadlarımızdan miras qalmış vərdiş və meyillər də ola bilər. Bu xarakterli psixoloji funksiyalar yaranma səbəbləri yox olandan xeyli sonra da mövcudluğunu davam etdirir. İnsanı bu meyillərə aparıb çıxaran, hərəkətə sövq edən təsəvvür, hiss və emosiyalar şüur tərəfindən özünün izahını tapa bilmir.

İnstinktlərin mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, instinktiv reaksiyalar birincidir. Onlar vaxtilə dərk edilmiş, şüurla idarə olunan reaksiyalar imiş. Orqanizmlər sanki sonralar hansısa səbəbdən faydalı reaksiyaları möhkəmləndirərək irsən yeni nəsələ ötürmüşlər. Bu fikirlərin tərəfdarları öz nəzəriyyələrini əsaslandırmaq üçün insanın avtomatlaşmış hərəkətlərinə istinad edirlər.

Vərdişə çevrilmiş, avtomatlaşdırılmış və şüur tərəfindən tənzimlənən hərəkətlərin isə instinktiv qüvvələrə ehtiyacı olmur. Bununla belə, psixologiyada birmənalı olaraq qəbul edilmişdir ki, təbii hərəkət məhz instinktiv qüvvələrlə əlaqəli qurulan şüurlu hərəkətdir, çünki onlar həm şüur, həm də şüuraltı proseslərin nəzarətində olur. Belə hərəkətlərə çağalığ dövründə daha çox təsadüf edilir. Bu, insanın özünü başlanğıc təşkil etməsi, psixikanın ontogenezdəki başlanğıc nöqtəsidir.

Tələbatlar. Yuxarıda göstərilədiyi kimi, inkişafın hərəkətverici qüvvələrindən biri də tələbatlardır. İnstinktiv davranışı şərtləndirən fiziki tələbatlar intellektual davranışı əmələ gətirən mədəni tələbatların əsasında durur.

K.Xorni tələbatların uşaqlıq dövründə təzahür edən psixoloji xarakterini: məmnunluq, təhlükəsizlik və s. kimi səciyyələndirir. Məmnunluq tələbatı fiziki və bioloji ehtiyacları əhatə edir, lakin Xorni hesab etmir ki, bu tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin inkişafında hərtərəfli rol oynayır. Burada başlıca motiv əzizlənmək, sevimli və arzulanan olmaq, kənar təhlükələrdən qorunmaqdır. Əgər valideyn öz uşağına səmimi məhəbbət və hərarət verirsə, onun əmin-amanlıq tələbatı da ödənilmiş olur. Bu halda uşağın şəxsiyyətinin müsbət istiqamətdə formalaşması ehtimalı artır.

A.Maslouya görə, insan tələbatları arasında möhkəm əlaqə var. Onların hər birinin ödənilməsi şərti digərinin reallaşmasına zəmanət verir. A.Maslou iddia edir ki, əgər insanın hər hansı fiziki tələbatından biri ödənilməzsə, o razı qalmır. Bu tələbat ön plana keçərək yeni tələbat yaranmasını ləngidir.

Hisslər və emosiyalar. Psixi inkişafda instinktlərlə yanaşı hissələrin də təsiredici roluna mühüm əhəmiyyət verilir. Belə ki, bəzi psixoloqlara görə yaşlılar uşağın tərbiyəsinə kifayət qədər nüfuz edə bilmədiklərindən təbii amillər: irsiyyət, instinktlər, hissələr və tələbatlar üstün təsirə malik olur.

Psixi inkişafın sosial şərtləri:

ətraf mühit, tərbiyə, təlim, sosial şərait

Ətraf mühit. Psixikanın inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri olan ətraf mühit özündə bir neçə amili birləşdirir: tərbiyə, təlim, iqtisadiyyat, sosial şərait və s.

Mühitlə əlaqədə sosial motivlərin yaranması. Uşağın mühitlə əlaqəsində yaranan ən mühüm və ilkin sosial komponent - sosial motivlər hesab olunur. Onun ilkin forması əxlaqi motivlərdir.

Uşaq ilk dövrlər daxili qüvvələrin təsiri altında, ciddi şəkildə götür-qoy etmədən, əvvəlcədən planlaşdırmadan, situativ hissələrlə hərəkət edir. Yaşlıların rəğbətini qazanmağa yönəldilmiş *özünəhörmət cəhdi* ilə şərtlənir. 3 yaşlı uşaq ətraf mühitlə əlaqələr qurmaq üçün kifayət qədər sosial təcrübəyə malik olur. Bu təcrübəni müxtəlif sosial təsirlərlə fərdi qaydada mənimsəyir. Nə istədiyini izah etməkdə çətinlik çəkir. Onu fəaliyyətə sövq edən əsas səbəbi yalnız hərəkət məqsədindən müəyyənləşdirmək mümkün olur. Sosial motivlərin ilk dəfə nə zaman əmələ gəlməsi mübahisəli məsələdir, lakin əmələ gəlmə prosesinin elmi təhlili çoxsaylı nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır.

Tərbiyə. Psixika insan şüurunun əsasında durmaqla şəxsiyyətin formalaşmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki amilin inkişafı bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Ona görə də mütəxəssislər hesab edirlər ki, şəxsiyyətin inkişafına yönəldilmiş tərbiyəvi təsirlər eyni zamanda psixikanın inkişafına da ciddi təsir göstərir.

Tərbiyə prosesində istifadə olunan tərbiyəvi təsirlər heç də uşağın psixikasına yönəldilmir. Xüsusilə ənənəvi tərbiyə sistemində bu təsir mərkəzi uşağın intellekti olmuşdur. Hazırda isə pedaqoji prosesdə istifadə olunan tərbiyə üsulları uşağın şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilir.

Uşağın inkişafı hərəkətlərin, mülahizələrin, hisslərin, insanlara, canlı və cansız təbiətə həssas münasibətin sosial məzmunu ilə şərtlənir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı uşağın özünə və ətrafdakılara münasibətinin fərdi-tipik tərəfləri: müxtəlif situasiyalarda təkrarların, sabit cəhət kimi ifadə olunan davranış tərzini, münasibəti, maraqları, yönəlişliyi, fərdi iş üslubunu, mənəvi keyfiyyətlərini və s. ilə səciyyələnir. Bu elementlərin inkişafı elə şərait yaradılmasını tələb edir ki, bir tərəfdən uşaq etik normalara yiyələnməklə təsəvvürlərini inkişaf etdirməli, digər tərəfdən tələbat və onun təsiri ilə yaranan motivlər davranışın orijinal idarəedicisi olmalıdır. Uşağın bu imkanları onun sosiallaşması yolu ilə gedir və bir sıra tərbiyəvi təsirlərlə bağlı olaraq formalaşır. Bu baxımdan tərbiyə üsulları mühit amilinin təsiredici xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən mühüm amildir.

Oyun. Oyun həm məktəbəqədər, həm də kiçikyaşlı məktəblilərin ən səmərəli fəaliyyəti hesab olunur. Kiçik məktəb yaşında təlim fəaliyyəti önə keçsə də, oyun uzun müddət, II sinfin sonlarına qədər onların səmərəli qavramasını şərtləndirir. Bu baxımdan ibtidai təhsildə mümarisə və təmrinlərə geniş yer verilir. O nəticəyə gəlmək olur ki, oyun tərbiyə vasitələri içərisində inkişafetdirici təsiri baxımından xüsusi yer tutur.

Uşaq oyunlarının tədqiqatçıları onların inkişafdakı rolunu müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirirlər. Məsələn, onlar oyunları uşaqlarda intellektin, yaradıcılığın inkişafı, şəxsiyyət və şəxsiyyətləarası münasibətlərin formalaşması, sosial normalara yiyələnmə baxımından qruplaşdıraraq təhlil aparırlar. Belə qruplaşdırmalara oyun formalarında da rast gəlmək olur.

Təlim. Təlimin psixi inkişafda oynadığı rol müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən izah olunur. Təlim, hər şeydən əvvəl uşaq fəallığının bir forması, kiçik məktəblilərin əsas fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin hansı şəraitdə, necə qurulması şərti onun məhz psixi inkişafa

göstərə biləcəyi dinamik təsirlə əlaqələndirilir. Tərbiyədən fərqli olaraq təlim prosesi xüsusi norma və tələblərlə, xüsusi vaxt məhdudiyyətində planlı şəkildə qurulur. Bu mənada onun nəticələrini, psixikaya və şəxsiyyətə təsiretmə ehtimalını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək də mümkündür. Burada bir mühüm şərt var. Təlimə cəlb olunanın psixikası və psixologiyası haqqında təlim verəndə konkret məlumat olmalıdır. Təlim o halda inkişafetdirici amil kimi qiymətləndirilir ki, özündə bir sıra cəhətləri birləşdirsin:

- təlim verən şəxs psixoloji-pedaqoji bilikləri kamil bilməli, uşağın bioloji xarakteristikasını öyrənməlidir;
- təlim prosesində uşağın instinktiv, hissi və emosional reaksiyasının təbiəti nəzərə alınmalıdır. Təcrübələr göstərmişdir ki, emosional ifadə edilən fakt daha tez qavranılır və yadda qalır;
- təlim, uşağın həssaslıq dərəcəsinin yüksəldilməsi zamanı effektiv təsir göstərə bilər;
- uşağın psixikasının ən intensiv dövrü payız və qış fəslə olduğundan digər dövrlərdə qısa məzmunlu materiallar seçilməlidir;
- milli təlim üsulları mövcud şəraitin tələbləri baxımından tətbiq edilməlidir;
- təlimdə sistemlilik, ardıcılıq gözlənilməlidir;
- təlimdə müvəffəqiyyəti qarşıya qoyulmuş məqsədin aydınlığı, məqsədyönlüyü ilə şərtlənir.

Uşağın psixi inkişafında təlimin rolunun müəyyən edilməsi istiqamətində K.Koffka, Ç.Büler, J.Piaje, B.Skinner, L.Viqotski, V.Davıdov, D.Elkonin, A.Bandura, A.Lyublinskaya, A.Zaporojes, A.Bayramov, Ə.Əlizadə və b. çoxsaylı tədqiqatlar aparmışlar.

□ J.Piaje araşdırmalardan sonra öz fikrini belə izah edir ki, «mən ahəngdarlığın sabit formasının davamlılığının intellektin yüksək səviyyədə təşkili ilə bağlı olmasına əminəm».

□ A.Zaporojes təlimdə qavramanın həlledici rol oynadığını və uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına göstərdiyi təsiri sübut etmişdir. O, ontogenezin ilk dövrlərindən başlayaraq 6 yaşa qədər uşağın qavrayışının inkişaf xarakterini izləyərək təlimin təsirlə baş verən keyfiyyət dəyişmələrinin psixoloji təhlilini vermişdir. Onun tədqiqatları təlimin idrak proseslərinə, xüsusən də duyğu, qavrayış və təfəkkürə inkişafetdirici təsiri haqqında konkret fikir söyləməyə imkan verir.

□ R.Qalperin əqli fəaliyyətin mərhələlər üzrə formalaşması istiqamətindəki tədqiqatları davam etdirərək bu prosesdə təlimin təşkilinə verilən tələbləri, eləcə də onun mərhələlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

- ✘ Uşağa görüləcək işin məqsədi, hansı istiqamətdə qurulması, icrası izah olunur.
- ✘ İşin təşkili vasitələri, hərəkət qaydaları göstərilir.
- ✘ Görüləcək iş uşaqlar tərəfindən şifahi təsvir olunur. Onun bütün elementləri nitqdə öz əksini tapır.
- ✘ İşin icrasında uşağın fərdi iş üslubu müəyyən olunur, ona inkişafetdirici təsir vasitələri seçilir.
- ✘ Uşağın seçilmiş işə münasibəti müəyyənləşdirilir və işin icrasına başlanılır.

Göründüyü kimi, Qalperin və onun ardıcılıarı təlimin təşkilində nəticələrin səmərəli olması üçün analiz-sintez, izahetmə-dərketmə mərhələlərinə üstünlük verərək həmin mərhələlərin keyfiyyətli təşkilini effektiv təlimin əsas şərti kimi göstərirlər.

□ Ə. Bayramov təlimin idrak proseslərinə təsirindən bəhs edərkən yazır ki, təlim uşağa özünəmunasibəti öyrədir. O, məhz bu yolla öz imkanlarını götür-qoy edir, istiqamətləndirir. Bu, məhsuldar fəaliyyət prosesində daha çox nəzərə çarpır.

□ Ə. Əlizadə insanı fəaliyyətə təhrik edən motivlər sistemində təlim motivlərinin məzmununu belə xarakterizə edir:

- təlim uşaq üçün şəxsi məna kəsb etməlidir. Əks halda motiv təlimin gedişinə real təsir göstərmir;

- təlim motivi uşağın şəxsi arzusu və yaşlıların təsiri ilə yaranır, lakin onun gedişində yaşlıların nəzarəti zəruridir. Bu halda uşağı təlim fəaliyyətinə normal münasibətdən yayındırmaq mümkündür;

- motivlər uşaq tərəfindən aydın dərk olunmalıdır. Bunun üçün müəllim (tərbiyəçi, valideyn) öz fəaliyyət və davranış motivlərini necə əsaslandırmasını öyrənməli, nəticələri təlim motivləri ilə əlaqələndirməlidir;

- eyni təlim motivindən müxtəlif sahələrdə əlverişli vasitələrlə istifadə etmək olar. Bu yolla uşaqların müxtəlif fənlərə marağını artırmaq mümkündür.

Sosial şərait. Psixi inkişafı şərtləndirən amillər və bu inkişafın hərəkətverici qüvvələri arasında qarşılıqlı əlaqə, asılılıq var. Bu baxımdan, sosial şərait tələbatların təmin olunmasını, onlar da öz növbəsində psixi inkişafı şərtləndirir. Ona görə də sosial şərait psixi inkişafın vacib amili kimi səciyyələndirilir.

Uşağın tərbiyəsi, təlimi üçün əlverişli, rahat mənzil şəraiti, avadanlıq, vəsait, mikro və makromühit lazımdır. Bu amillərin uşağın maraq və meyllərini ödəməsi

üçün yetərli təminatı inkişafa dinamik təsir göstərir: tələbatlar ardıcıl yaranır, yeni fəaliyyətə maraq oyanır, yeni motivlər əmələ gələrək şəxsiyyəti inkişafa yönəldir. Psixoloqlardan Fromm, Erikson, Meyer, Xorni və s. məhz bu mövqedən çıxış edərək insan psixikasının inkişafı və təşəkkülündə sosial şərait və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, ünsiyyət tərzinin təsirinə üstünlük verirlər.

Məsələn, E.Eriksona görə *şəxsiyyət - anadangəlmə tələbatlarla sosial norma və qaydaların qarşılıqlı təsirinin məhsuludur*. C.Kelli bu məsələyə birmənalı yanaşaraq bu müddəanı əsas tutur ki, *uzunmüddətli psixi inkişafın nəticəsi kimi yaranan şəxsi konstruktların irsiyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur*. O, həyat təcrübəsində, ətraf aləmin təsirləri nəticəsi kimi yaranır. Lakin Kelli, Eriksondan fərqli olaraq şəraitin böyük qüvvəsini o qədər də ciddi qəbul etmir. İnsanı daha yüksək qiymətləndirərək hesab edir ki, o, sosial təsirlərə tənqidi yanaşaraq özü üçün lazım olanı və olmayanı fərqləndirməyi bacarır.

J.Piaje məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlar üzərində apardığı eksperimental tədqiqatların nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, *sosial şərait həqiqətən də psixi inkişafa bu və digər mənada təsir göstərir*. Uşaq isə həmin təsirlərə seçici yanaşır. Bir qismi ilə razılaşıb, onları mənimsəməyə çalışır, digərlərindən imtina edir. Bununla yanaşı, sosial şəraitin təsiri milli-regional məzmun kəsb edir. Burada uşağın təsəvvür və anlayışları, əvvəlki həyat təcrübəsi əhəmiyyətli rol oynayır.

J.Piaje hesab edir ki, eyni zamanda, uşağın fərdi-tipik xüsusiyyətlərindən yaranan motivlər onun şəraitə qarşı münasibətini əks etdirir. Bir sözlə, sosial şəraitin normal qurulması uşağın psixi inkişafına seçici formada təsir göstərir. Bu təsir uşağın özünüreallaşdırması prosesində yaranan tələbat, maraq, arzu və meyllərin məzmunundan asılı olaraq dəyişə bilər. Nəticə isə budur ki, sosial şərait psixi inkişafa birbaşa deyil, dolaylı formada təsir göstərir.